

БЕЛАРУСКІЯ ПАДАННІ ПРА ПАТАНУЛАЕ ПАСЕЛІШЧА: ДА ПЫТАННЯ ПРА ПАХОДЖАННЕ І СЕАНТЫКУ МІФА

Скварчэўскі Дзмітрый Вячаслававіч

Рэспубліканскі саюз турыстычнай індустрыі (г. Мінск, Беларусь)

У прадстаўленым тэксце разглядаюцца пытанні семантыкі і паходжання аднаго з пашыраных у Беларусі паданняў пра святыя азёры ў параўнальнай сувязі з антычным паданнем пра Філімона і Баўкіду.

У 2009 г. у в. Дубяні Барысаўскага р-на я запісаў адзін з варыянтаў распаўсюджанага падання пра патанулае паселішча, на месцы якога ўтварылася возера. Гэты тэкст быў выдадзены ў “Полацкім этнаграфічным зборніку” [6, с. 171–172], таму тут пакіну толькі сціслы пераказ. Паводле падання, у вёску прыйшоў Бог у выглядзе старога, якога ніхто не пусціў пераначаваць, акрамя самай старой жанчыны і яе дачкі. Раніцай старац сказаў гаспадарам, каб яны пайшлі з ім. Аднак жанчына адмовілася, і пайшла толькі яе дачка са сваёй малой дачкой. Стары ўзяў з жанчыны абяцанне не глядзець назад, але калі пачуліся крыкі і плач, яна нібы выпадкова азірнулася і паглядзела праз ногі, пасля чаго скамянела разам з калыскай з дзіцёнкам. Вёска патанула, і на яе месцы стала Святое возера. Камень застаўся ў лесе недалёка ад берага і таксама завецца Святым.

Падобныя паданні адносяцца да ліку этыялагічных і распавядаюць пра паходжанне сакральных прыродных і культурных ландшафтаў (азёры, камяні, пагоркі, гарадзішчы), а таксама звязаны з колам паданняў пра падарожнага бога, якія добра вядомы індаеўрапейскім народам.

Міфасемантыку азёраў, у тым ліку і паданне пра патанулае паселішча, у шэрагу публікацый разглядаў вядомы беларускі даследчык У. Лобач [2; 3, с. 190–205; 4]. Азёры, з якімі звязаны паданні пра патанулае паселішча ці храм, на тэрыторыі Беларускага Падзвіння сустракаюцца пераважна ў цэнтральнай частцы рэгіёна: у Полацкім, Ушацкім, Лепельскім, Бешанковіцкім, Чашніцкім і Сенненскім р-х, што супадае з ядравай часткай арэала рассялення полацкіх крывічоў і зонай найбольшай канцэнтрацыі іх курганных пахаванняў [3, с. 192]. Многія з такіх азёраў маюць назву “Святое”. Азёры, якія паводле паданняў утварыліся на месцы горада, вёскі ці храма, вядомы і ў іншых рэгіёнах Беларусі. Напрыклад, у Слоніўскім, Ваўкавыскім, Лідскім, Навагрудскім, Талачынскім, Вілейскім, Салігорскім, Стаўбцоўскім, Мсціслаўскім, Ганцавіцкім, Клімавіцкім р-х [1, с. 378–399]. Акрамя назваў кшталу “Святое”, “Царкавішча” яны яшчэ завуцца “Бяздоннымі”.

Як слушна заўважае У. Лобач, сюжэт падання пра зніклае/патанулае паселішча ці храм характэрны не толькі для беларускай этнічнай прасторы, але і для еўрапейскай традыцыі ў цэлым. У аснове падобных паданняў знаходзіцца ідэя пакарання за грахі і святатацтва, за парушэнне рэлігійных і маральна-этычных нормаў агулам. Гэта канфлікт паміж калектывам і богам (царквой) [3, с. 192, 194, 195]. Вядомы варыянты паданняў, дзе знікненне ў водах паселішча з’яўляецца не вынікам пакарання ці апаганьвання чужынцамі, а звышнатуральнай дапамогай і выратаваннем ад святатацтва, цудоўным перамяшчэннем у іншасвет, дзе людзі працягваюць сваё існаванне. Сведчаннем гэтага ёсць галасы людзей, звон цэркваў, якія можна пачуць у рытуальна вылучаныя прамежкі часу (свята), калі мяжа паміж “гэтым” і “тым” светам робіцца максімальна празрыстай [3, с. 196].

Даследчыкі прапаноўваюць розныя тлумачэнні паходжання падобных паданняў. У. Лобач крытычна згадвае меркаванне фалькларыста Л. Салавей [3, с. 194] пра рэальныя геамарфалагічныя фактары (карставыя правалы, зарастанні азёраў, затапленні мясцін), якія маглі ўплываць на лёс пэўных паселішчаў і застацца ў народнай памяці. Гэтак жа не знаходзіць пацвярджэння і версія археолага Э. Зайкоўскага, што такія паданні ёсць рэмінісцэнцыяй звестак пра рэальнае існаванне на гэтым месцы паганскага свяцілішча, якое потым знікла [3, с. 194]. Існуюць меркаванні, што такія народныя паданні з’яўляюцца вынікам другаснай міфалагізацыі біблейскага сюжэта пра Садом і Гамору.

На мой погляд, падобныя паданні трэба разглядаць менавіта ў сімвалічным вымярэнні. Разам з гэтым пэўныя лакальныя гістарычныя падзеі маглі актуалізаваць і дапаўняць старадаўні міф, што спрыяла яго захаванню мясцовай грамадой. Як і многія іншыя з’явы беларускай традыцыйнай культуры паданне пра патанулае паселішча ўтрымлівае некалькі храналагічных і культурна-рэлігійных напластаванняў.

Гэта пацвярджае зварот да такіх паданняў сярод іншых індаеўрапейскіх народаў. Вялікую значнасць уяўляе антычная гісторыя пра Філямона і Баўкіду ў складзе “Метамарфозаў” (кніга VIII, 612–725) рымскага паэта Авідзія. Яе сюжэт ўтрымлівае шэраг прамых адпаведнікаў матывам беларускіх паданняў пра патанулае паселішча. Паводле гісторыі пра Філямона і Баўкіду, Юпітэр і Меркурый непазнавальныя ў выглядзе вандроўнікаў прыходзяць у паселішча. Іх ніхто не прымае, і толькі старыя Філямон і Баўкіда, што жылі ў бедным доме, запрасілі пераначаваць і пачаставалі сціплай вячэрай. Дзівосным чынам віно і ежа не змяншаліся, пасля чаго Юпітэр паведаміў гаспадарам, што ён і яго спадарожнік багі. Вярхоўны бог сказаў, што жыхары паселішча будуць пакараныя, а гаспадарам даруецца ратаванне. Ён загадаў Філямону і Баўкідзе пакінуць хату і пайсці на гару за багамі. Калі Філямон і Баўкіда былі ўжо на гары і паглядзелі назад, то ўбачылі, што ўсё затапіла вада, паселішча знікла і ўсе загінулі, засталася толькі іхняя хатка, якая ператварылася ў велічны храм. Юпітэр выканаў пажаданне Філямона і Баўкіды – быць жрацамі ў гэтым храме і адначасова памерці. У канцы жыцця Філямон і Баўкіда ператварыліся ў дуб і ліпу, якія растуць з аднаго кораня. Людзі сталі шанаваць гэтыя дрэвы. Завяршаецца гэтая гісторыя словамі: “Праведных багі захоўваюць: хто шануе – сам шанаваны”.

Акрамя агульнага тыпалагічнага падабенства, у беларускіх версіях паданняў сустракаюцца дэталі, што аднолькавыя з варыянтам антычнай гісторыі. У паселішча ў выглядзе старога, жабрака прыходзіць не толькі сам Бог, але Бог з адным апосталам [1, с. 390], Бог з Міколам і Ягорыям [1, с. 398]. Іх запрашаюць толькі ў самым бедным доме бабуля, ці жанчына з дачкой. Сціплая вячэра ператвараецца ў дастатак ежы [1, с. 379, 399]. Паселішча разам з жыхарамі гіне ў вадзе, а на яго месцы застаецца возера. У адным варыянце хатка жанчыны, якая пусціла Бога, ператвараецца ў грушу [1, с. 379]. Звычайна жанчына ператвараецца ў камень у выніку парушэння забароны глядзець назад, але ёсць паданні, дзе жанчына застаецца жывой пасля знікнення вёскі [1, с. 399].

Параўнанне беларускіх паданняў пра патанулае паселішча з гісторыяй пра Філямона і Баўкіду дазваляе наблізіцца да разумення пачатковага, верагодна, агульнага індаеўрапейскага, міфалагічнага сюжэта, які з цягам часу трансфармаваўся пад уплывам хрысціянскай традыцыі.

1) Першасным у гэтым сюжэце з’яўляецца знікненне менавіта паселішча. Храм, капліца ці звон – гэта ўжо наступны этап у развіцці міфа, што, натуральна, звязана з распаўсюджваннем і прыняццем хрысціянства.

2) Патапленне – гэта пачаткова пакаранне за парушэнне маральна-этычных нормаў. Што перагукаецца з народнымі ўяўленнямі пра канец свету ў выніку патапу. Пакаранне за парушэнне рэлігійных нормаў і непрыняцце хрысціянства з’яўляецца ў пазнейшых інтэрпрэтацыях.

3) Важным ёсць не толькі пакаранне, але і ўзнагароджванне праведнікаў, якія самі становяцца аб’ектамі шанавання. Невыпадка ў беларускай традыцыі камень, у які ператвараецца жанчына за парушэнне забароны глядзець назад, таксама мае назву “святы” і шануецца людзьмі. Ператварэнне ў камень у якасці пакарання – гэта, відаць, другасная інтэрпрэтацыя пад уплывам біблейскай гісторыі пра Садом і Гамору.

4) Патапленне паселішча, як выратаванне ад апаганьвання, таксама, імаверна, з’яўляецца ўжо ў выніку пазнейшага развіцця падання ў рэчышчы хрысціянскай традыцыі.

Літаратура

1. Легенды і паданні / Акадэмія навук Беларускай ССР, Інстытут мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору. – Мінск : Навука і тэхніка, 1983. – 542 с.
2. Лобач У. А. Міфасемантыка азёраў і астравоў у традыцыйнай карціне свету беларусаў / У. А. Лобач // Веснік Полацк. дзярж. ун-та. Сер. А. Гум. навукі. – 2011. – № 9. – С. 2–11.
3. Лобач, У. А. Міф. Прастора. Чалавек : традыцыйны культурны ландшафт беларусаў у семіятычнай перспектыве : [манаграфія] / У. А. Лобач. – Мінск : Тэхналогія, 2013. – 510 с.
4. Лобач, У. Сакральныя азёры Віцебска-Пскоўскага памежжа: сімвалічны статус у міфапаэтычнай карціне свету / У. Лобач // Białorusienistyka Białostocka. – 2016. – Т. 8. – S. 373–389.
5. Метаморфозы: [поэма] / Овидий. – М. : Худож. лит., 1977. – 430 с.
6. Полацкі этнаграфічны зборнік. Вып. 2. Ч.1 : Народная проза беларусаў Падзвіння : у 2 ч. Ч. 1 / уклад., прадм. У.А. Лобача. – Наваполацк : ПДУ, 2011. – 290 с.